

Штрихи

Ігор Марцінковський

УДК 821.161.2.09Шевченко(477.65)(092)

ДО ПИТАННЯ ЧАСУ “ЧУМАКУВАННЯ” 10-РІЧНОГО ТАРАСА З БАТЬКОМ ГРИГОРІЄМ ІВАНОВИЧЕМ ШЕВЧЕНКОМ У 1824 РОЦІ

Попри важливість найдрібніших деталей у біографії Т. Шевченка і проведені численні дослідження його життя впродовж півтора століття, дотепер окремі його моменти залишаються до кінця не з'ясованими. Одним із таких епізодів є визначення часу мандрівки 10-річного Тараса з батьком Григорієм Івановичем Шевченком на ярмарок у Єлисаветград (тепер м. Кропивницький). З опублікованих робіт шевченкознавців (О. Кониський, 1898 – 1901; П. Зайцев, 1955; М. Ткаченко, 1962; В. Анісов і Є. Середя, 1976; Л. і Д. Красицькі, 1987; П. Жур, 1996) впливає: мандрівка сина й батька Шевченків до Єлисаветграда відбулася 1824 р., незважаючи на те що в повісті “Наймычка” митець помилково зазначає свій 13-річний вік [9, т. 3, 117]. Дослідники одностайні й щодо літньої пори мандрівки (у проміжку між травнем – вереснем), оскільки в повісті “Наймычка”, яка має елементи біографічності, описані саме літні пейзажі також відомо, що їздили возом (“сидел на возе” [9, т. 3, 117]). Про подорож улітку пише О. Кониський [3, 42], а П. Зайцев уточнює: “було це або в травні, або в червні” [2, 23]; цю думку підтримує кіровоградський краєзнавець Ю. Матівос, зазначаючи, що Шевченки їхали на Петропавлівський ярмарок [5]. На відміну від них, Д. і Л. Красицькі, нащадки поетової сестри Катерини, у розвідці “Гілки Шевченкового родоводу” з цього приводу писали: “Восени, коли ще було тепло, Григорій Іванович, прагнучи якось захистити надто вразливого, до того ж, на лих, гарячковитого сина від мачухи, брав його з чумаками до Єлисаветграда продавати яблука з панського саду” [4]. Отже, розбіжність полягає в часі мандрівки: одні стверджують, що поїздка відбулася влітку (на Петропавлівський ярмарок, за Ю. Матівосом), а інші – восени, “коли ще було тепло”.

Поїздка з будь-яким товаром мала бути на котрийсь із базарів чи торжків у містечках чи містах або на ярмарок, що проводилися декілька разів на рік у волосному, повітовому чи губернському містах. Маючи повітовий Єлисаветград за кінцевий пункт подорожі й твердження Ю. Матівоса, розглянемо які й коли в той час тут відбувалися ярмарки. У Єлисаветграді проводили три таких на рік: Георгіївський (із 23 квітня – найбільший за товарним обігом), Петропавлівський (із 29 червня і тривав 5–6 днів), Семенівський (на Семена Стовпника, з 1-го по 4-те вересня) [1, 153]. Торгували на них в основному худобою, але для продажу привозили різний товар – мануфактуру, “овощные и съестные товары”, фрукти. Підводи з фруктами в той час називали “батманами”, а ціна на товар залежала від урожайності, погоди й попиту [1, 281]. Отже, у 1824 р. для мандрівки Шевченків у Єлисаветград найімовірнішими за порою року були два ярмарки – Петропавлівський і Семенівський. Окрім ярмарків, у містечках повіту, як і по всій Україні, проводилися щотижневі (щодвотижневі) суботні та недільні базари й торжки, зокрема й у Гуляйпілі, звідки, за Т. Шевченком, розпочалася поїздка. Цілком можливо, що спершу Г. Шевченко привіз на продаж товар на

базар у Гуляйпіль, а потім рушив на ярмарок у Єлисаветград. Така практика, коли товар перевозили від одного до іншого міста на ярмарки, була в XIX ст. звичною [1, 19]. У повісті “Наймычка” Т. Шевченко вжив давню назву поселення Гуляйпіль, адже після 1787 р. воно мало назву Златополь (з 1959 р. у складі Новомиргорода) [6].

Чомусь вважають, що мандрівка була у складі чумацької валки, окрім П. Зайцева, який “чумакування” взяв у лапки. Про чумацьку валку Т. Шевченко нічого не пише і в повісті “Наймычка”. Для перевезення вантажів чумаки використовували запряжені волами сірої української породи (витриваліші та менш вибагливі в харчуванні в порівнянні з кіньми) важкі вози спеціальної конструкції – мажі (пароволові вантажністю 60 пудів (1 пуд = 16,38 кг), чотириволові – 90 пудів і шестиволові – 120 пудів). Мажі, запряжені волами, проходили за день не більше 30 – 35 верст (1 верста = 1066,8 м). Сезон чумацького промислу тривав близько шести місяців, інколи довше (наприклад, найбільше солі возили в липні-вересні). Викликає сумнів чумакування у валці й при детальнішому аналізі цієї події, бо для такого каравану потрібно мати багато товару, тобто сільськогосподарської продукції, яка, окрім зернових, ще була на полі (капуста, морква, буряки тощо). Інша справа – згадані Красицькими яблука. Проте далеко везти фрукти було економічно невиправдано. Відро яблук коштувало недорого в той час. Їхати важкою, 60-пудовою мажею теж було не вигідно: воли повільніше пересувалися й більше втомлювалися. Водночас перевезення волами було дешевшим за кінне, бо вони утримувалися на паші, а український перевізник завжди зупинявся в полі, де варив кашу із круп, узятих із дому, та їв в’ялену рибу, на відміну від російського перевізника, який завжди зупинявся на постійних дворах, де харчувався за гроші, а коней годував купленим вівсом [1, 40–41]. Зазвичай на фуру клали до 30 пудів, чумаки навантажували на віз близько 50 пудів (820 кг), солі клали до 60 і 65 пудів (1000 кг). Куплені оптом овочі чи фрукти за спільною домовленістю купця і продавця із транспортом (за додаткову плату) інколи з ярмарків доправляли на південь чи в Бессарабію (тепер частина сучасної Республіки Молдова) [1, 27, 40].

Сумнівним є твердження, що Г. Шевченко взяв із собою сина-підлітка в далеку дорогу до Криму [5]. Якусь ділянку шляху він міг їхати з чумаками, але ми про це нічого не знаємо з повісті. Певніше, Г. Шевченко підробляв фурщиком до ближчих міст. В українських селах фурщиками називали володарів возів – “фур”, яким доручали продаж сільськогосподарських продуктів чи виробів. Українці їх інколи називали також чумаками, хоча чумаками були ті, хто ходив на Дон та в Крим за сіллю та рибю [1, 41]. Очевидно, батько із сином їхали з Кирилівки самостійно, не з валкою, а прихопити з собою дитину могли змусити кілька обставин: уберегти його від прискіпувань мачухи; загладити несправедливе побиття різками хлопця дядьком Павлом (по батьку) в історії з викраденням грошей у солдата-постояльца (пізніше викрито справжнього злодія – Степана, сина мачухи); зацікавити допитливого хлопця (його вже вертали додому чумаки після спроби побачити на краю світу стовпи – підпори неба); прищепити елементи навиків із візництва – доброго підробітку до селянської праці. Сама ж подорож для хлопця-підлітка була названа “чумакуванням” задля її важливості, для “дорослої” відповідальності в мандрівці.

Дорога з Гуляйпіля до Єлисаветграда, якою пересувалися батько із сином, була частиною чумацького шляху і простягнулася приблизно на 80 верст (тепер збігається з дорогою Т-1201 Новомиргород – Каніж – Володимирівка – Грузьке – Кропивницький) [6; 7, Карта Херсонской губернии]. Після Новомиргорода шлях розділяється на два напрямки: його праве відгалуження йшло на Ольвіопіль (тепер лівобережна частина м. Первомайська Миколаївської області), а звідти

або на Поділля й Бессарабію, або на Вознесенськ і Одесу; ліве відгалуження прямувало до Єлисаветграда, а дальше – через Кривий Ріг, Бериславську переправу, Перекоп у Крим. Саме тому в повісті й зазначено, що, проминувши Новомиргород, “мы взяли соб” (ліворуч), а через якийсь час зліва від дороги малий Тарас побачив удалині лісок – військове поселення Дев’ята рота (тепер с. Панчеве Новомиргородського району Кіровоградської області) [9, т. 3, 116]. За даними 1859 р., у поселенні (за 78 верст від повітового міста) було 399 дворів, де мешкало 1373 чоловіків та 1606 жінок [7, 116].

1821, 1823 і 1824 рр. в Україні були засушливими, неврожайними, а степ поставав голим і чорним, ніби після пожежі [8]. На південь України в 1823-му й 1824-му роках відбулося нашествя сарани. Лихо від неврожаю, засухи й сарани в Північному Причорномор’ї змусило новопризначеного генерал-губернатора М. Воронцова вдатися до ряду заходів. Відомий факт, що для оцінки ситуації із сараною в травні 1824 р. Воронцов дав розпорядження направити в Херсонський, Єлисаветградський, Олександрівський повіти Херсонської губернії засланого сюди О. Пушкіна (дотепер побутує байка, ніби замість звіту про відрядження поет написав віршовані рядки: “Саранча летела, летела и села. / Сидела, сидела, все съела / И вновь улетела”), чиновника канцелярії генерал-губернатора, поета В. Туманського. Службовці різних рангів регулярно доповідали начальству про стан справ із сараною, але це мало допомагало. Так само не мали успіху царські укази та виділені урядом кошти для оплати різних способів боротьби зі шкідником. Попри задіяні ранні, але примітивні, а часом і наївні заходи боротьби, сарана з перших чисел червня й до серпня 1824 р. завдала значної шкоди: комахи знищили рослинність не тільки на городах і полях у землеробів, але й у степу.

Тепер щодо часу подорожі. Як стверджує Ю. Матівос, поїздка до Єлисаветграда планувалася під час Петропавлівського ярмарку, але більших обґрунтувань дослідник не надав, та й виникає питання, з чим міг їхати на ярмарок Г. Шевченко. Інша справа – Семенівський ярмарок. За християнською традицією яблука можна було вживати після яблучного, або другого Спаса (у день Преображення Господнього за церковним календарем), тобто після 19 серпня (6 серпня за ст. ст., у той рік це була п’ятниця). Для збору яблук теж потрібен був певний час, хоча б 3–4 дні. За Красицькими, восени, бо перший (День семи мучеників Маковіїв 14 серпня – 1 серпня за ст. ст.), другий (6 серпня ст. ст.) і третій (16 серпня ст. ст.) Спаси в народі вважаються вже осінніми святами, а поїздка була на Семенівський ярмарок у вересні, тобто в першій осінній місяць. Попри те, що за народним звичаєм від Спаса розпочиналися холоди, сонце впродовж дня ще добре припікало. Після літньої денної спекоти для нічного перепочинку Г. Шевченко вибрав Дідову балку з річечкою такої ж назви на її дні. Це приблизно середина їхнього маршруту. Місце ночівлі обрано не випадково, бо було ще й важливим для волів, для їх поїння й випасу: у балці зберігалася зелена рослинність, на відміну від довколишнього степу, де спека (найбільша температура припадає на проміжок із другої половини липня до першої половини серпня) випалила рештки того, що не знищила сарана.

До середини дня (“к половине дня”) Шевченки проїхали село Грузьке при балці Грузькій [9, т. 3, 117]. 1859 р. в селі було 398 дворів, де мешкало 1078 чоловіків і 942 жінки [7, 115]. Удалині бачили табір циган – незмінних супутників ярмарків – і вже вранці (“поутру”) були в Єлисаветграді [9, т. 3, 117]. Якщо взяти до уваги календар 1824 р., врахувати приблизний час на збирання яблук і час на приготування в дорогу, а також те, що в Гуляйпілі в суботу й неділю проводився базар, то, виходить, Шевченки його відвідали 28 – 29 серпня, а 30 серпня, у понеділок, виїхали до Єлисаветграда, проїхавши повз Новомиргород і Дев’яту роту. Здатність волів пересуватися на 30–35 верст за перехід дає підстави

вважати, що ночівля-перепочинок у Дідовій балці була із 30 на 31 серпня; у вівторок, 31 серпня, у першій половині дня вони проїхали Грузьке, а в середу зранку, 1 вересня, були в Єлисаветграді. Після закінчення ярмарку, 4 вересня, Шевченки могли за домовленістю доправити продані оптом яблука через Балту до Одеси, а потім повернутися додому або зразу ж після ярмарку поїхати додому цим же маршрутом.

Враження від нічного неба в степу вилилося в рядках повісті “Варнак”: “Это было в сентябре месяце... <...> Я поехал из Балты в Одессу на почтовых. Это было во время полнолуния. Я проехал две станции от Балты, и меня застала ночь в степи. Ночь лунная, светлая, тихая, очаровательная ночь! В степи ничто не шелохнется, ни малейшего звука, ни малейшего движения; только когда проедешь мимо могилы, то на могиле будто тырса пошевелится, и тебе сделается чего-то страшно” [9, т. 3, 137]. У вересні 1824 р. Місяць у повні був 8 числа. У народному побуті повним Місяцем зазвичай називають період його фази впродовж декількох діб, коли за формою він візуально майже не відрізняється від повні. Виходить, що приблизно 7 – 9 вересня 1824 р. Тарас Шевченко міг спостерігати нічний степ під час повного Місяця.

Аналіз інформації про мандрівку 10-річного Тараса з батьком 1824 р. у співставленні з часом проведення ярмарків у Єлисаветграді засвідчує, що поїздка, імовірно, відбулася наприкінці серпня на Семенівський ярмарок, який тривав із 1-го по 4-те вересня.

Подорож на ярмарок пролягала давнім чумацьким шляхом за наступним маршрутом: Гуляйпіль (Златополь) – 28 – 29 серпня (субота, неділя), Новомиргород – 30 серпня (понеділок), Дідова балка – нічний перепочинок із 30 на 31 серпня (з понеділка на вівторок), Грузьке – 31 серпня (вівторок), Єлисаветград – 1 вересня (середа).

Після закриття ярмарку 4 вересня оптом проданий товар міг бути за домовленістю доставлений Шевченками через Балту до Одеси, де їх у степу чарувала 8 вересня ніч із повним Місяцем, а потім подорожні рушили додому. Утім могли поїхати додому зразу ж із Єлисаветграда, і тоді зворотній маршрут пролягав тією ж дорогою, що й на ярмарок і, найпевніше, мав бути таким: Грузьке – 5 вересня (неділя), Дідова балка – 6 вересня (понеділок), Новомиргород – Гуляйпіль – 7 вересня (вівторок) і далі – в Кирилівку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. Труды Императорского русского географического общества. – Санкт-Петербург: Тип. Императорской АН, 1858. – [8], 384, IV с.
2. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / Вид. підгот., іл. упоряд. та прокоментував Ю. Іванченко; Передм. В. Шевчука. – Київ: Мистецтво, 1994. – 352 с.
3. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя / Упоряд., підгот., тексти, передм., приміт., покажч. В. Л. Смілянська. – Київ: Дніпро, 1991. – 702 с.
4. Красицький Д., Красицька Л. Гілки Шевченкового родоветви. – Літературна Україна. – 1987. – 3 грудня.
5. Матівос Ю. Перша мандрівка поета // Вечірня газета (Кіровоград). – 2001. – 7 березня.
6. Сборные таблицы. Военно-топографической карты Российской империи. Ф. Ф. Шуберт. Масштаб 3 версты в 1 дюйме. Съёмки 1846–1863. Лист 26–10. 1868. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Карта трехверстовка 26–10. FreeMap.com.ua>karty-ukrainy...karta-trexverstovka...
7. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. XLVII. Херсонская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Обработано редактором А. Майковым. – Санкт-Петербург: Типография Карла Вульфа, 1868. – LXXVIII, 189 с.
8. Швец Г. Выдающиеся гидрологические явления на юго-западе СССР. – Ленинград: Гидрометеоздат, 1972. – 244 с.
9. Шевченко Т. Зібрання творів: у 6 т. (видання, автентичне 1–6 томам “Повного зібрання творів у дванадцяти томах”) / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – Київ: Наукова думка, 2003. – Т. 1–6.

Отримано 5 лютого 2018 р.

м. Миколаїв